

**МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ**

У статті аналізуються процеси, що відбуваються в лексиці сучасної української мови. Основну увагу приділено явищу актуалізації, повернення з периферії до активного запасу застарілої лексики української мови.

Ключові слова: *лексика, лексична система мови, актуалізація лексики, маркована лексика.*

The article focuses on the processes, that are in the vocabulary of the modern Ukrainian language. The main attention has been granted to the phenomena of actualization, the return from periphery to active obsolete vocabulary of Ukrainian language.

Key words: *vocabulary, lexical system of language, actualization of vocabulary, marked vocabulary.*

У лексичній системі еволюційні процеси відбуваються особливо інтенсивно. Процесами кількісного оновлення лексичного складу займались М. Кочерган, Т. Коць, О. Стишов. Якісні зміни в лексико-семантичній системі мови стали предметом дослідження Л. Мацько, Л. Струганець, відродження маркованих слів дослідили О. Муромцева, М. Дудик. Незважаючи на великий інтерес дослідників до міграційних процесів у лексичному складі української мови, ця проблема є актуальною і сьогодні, бо процеси архаїзації слів охоплюють значну частину загального словника української мови, й ігнорувати групу застарілої лексики означало б спрощувати уявлення про динаміку словникової еволюції.

У сучасній лінгвістиці панує думка про те, що першою і необхідною умовою існування мови є її безперервні зміни і рух. Незважаючи на різноманітні причини, які викликають мовні зміни, їм усім властива тенденція до збереження мови у стані комунікативної придатності, тобто всім процесам перебудови в мові протистоять процеси гальмування, спрямовані на закріплення і консервацію наявних мовних засобів і на перешкоду наступу різких змін.

Ш. Баллі виходить з того, що “мови безперервно змінюються, однак вони можуть функціонувати тільки не змінюючись” [1, с.18].

Якраз це вважається парадоксом мови. Але насправді мова далека від того, щоб функціонувати не змінюючись, вона змінюється, щоб функціонувати в подальшому.

Тому мова одночасно є і спадщиною минулого, і сучасним результатом безперервного перетворення людиною в процесі динаміки пізнання.

У кожний конкретний момент часу мовні зміни незначні, що і дає змогу вивчати систему мови як стабільну. Постійні зміни в мові, тобто поява нових слів і словосполучень, випадання з мови застарілих елементів, не позбавляє словник стійкості і стабільності і не тільки тому, що при цьому завжди лишається коло елементів стійких, не схильних до змін, а й тому, що процес впровадження нових слів і виразів та процес випадання застарілих мовних одиниць – процеси різного ступеня інтенсивності.

Процес випадання слів і виразів, безумовно, більш тривалий, ніж процес засвоєння нових мовних одиниць. Вихід мовних одиниць із вжитку підготовляється поступовим їх застарінням, звуженням вживання, змінами значень, поступовим переходом їх із розряду звичайних, активних елементів у розряд периферійних.

Застарілі слова становлять складну й багатшарову підсистему. Вони неоднорідні і різноманітні з погляду причин архаїзації, ступеня їх застарілості, можливості і характеру їх використання.

За ступенем застарілості виділяються дві великі групи слів. Перша включає лексеми, що зовсім вийшли з активного лексичного складу мови і можуть вживатися лише зрідка у вигляді особливих словесних інкрустацій. Друга група охоплює такі лексичні одиниці, які сучасним носіям мови частково відомі, але знаходяться у складі пасивного словника і вживаються з певною стилістичною метою.

Нерідко слова, що давно вийшли з активного вжитку, все ж не забуті мовцями, хоч і зустрічаються в їхній мові спорадично, і, навпаки, спостерігаються випадки, коли забувається і випадає слово, що перемістилось у пасивний словниковий запас порівняно недавно. Окрім того, що застарілі слова відмінні за ступенем своєї архаїчності, вони відрізняються ще й тим, що привело їх до складу застарілої лексики, тобто за причинами архаїзації.

Іноді оновлення лексики літературної мови може пояснюватися зрушеннями в контингенті його носіїв, змінами діалектної і соціальної бази. Соціальним чинником вважають вплив нових понять, речей і нових поглядів на ті чи інші явища. Часто з'являється потреба замінити назви, пов'язані зі старою ідеологією, методами, організаціями,

Втрата слова або того чи іншого його значення – результат тривалого процесу архаїзації відповідного мовного факту.

Застарілі слова, що є наслідком архаїзації певних лексичних категорій, не відразу випадають із мовного вжитку. Спочатку ці лексеми або окремі значення переходять зі складу активної лексики до пасивної і лише потім, через тривалий час, рідко вживаючись у спілкуванні, поступово забуваються носіями мови.

Зовнішні фактори розвитку словникового складу, безумовно, залежать від історичного, соціально-економічного розвитку суспільства, змін суспільних поглядів, розвитку матеріальної та духовної культури, від змін мовних смаків і звичок носіїв мови. Але при всій залежності мови від закономірностей історичного руху мови як специфічному мовному явищу властиві власні внутрішні закони розвитку. Внутрішні закони мови – це закони її динаміки, її кількісних і якісних змін, переходу з однієї якості в іншу.

Не викликає заперечення те, що мовні і позамовні фактори, які впливають на розвиток і зміни словникового складу, виступають не відокремлено, а в єдності. Ті зміни значень слів, які можуть розглядатись як результат розвитку самої мови, завжди пов'язані з суспільною потребою, з мовними смаками носіїв мови. Зовнішні і внутрішні фактори розвитку словникового складу української мови знаходяться в постійній взаємодії. Зовнішні умови нерідко створюють лише стимул для словникових змін, а сам механізм лексичного перетворення визначається дією внутрішньо-системних відношень між елементами словника. Однак слід зазначити, що досить складно встановити причини архаїзації і визначити їх треба для кожного окремого слова або для групи слів. Аналізуючи хронологічно марковані слова з точки зору тих причин, через які вони перетворились у застарілі, більшість мовознавців називають першу категорію слів історизмами, другу – архаїзмами (М. Жовтобрюх, Б. Кулик, М. Шанський, М. Фоміна).

Будучи виразниками відповідних понять, лексеми-історизми виступають, головним чином, у номінативній функції слова. Звертаючись до історії, доводиться давати громіздкі і не завжди точні описи зниклих реалій або називати їх “своїми іменами” – історизмами.

Визначальною властивістю історизмів є їх співвіднесеність з двома часовими планами історії носіїв мови – сучасним і попереднім сучасному.

Історизми – застарілі слова, що належать до пасивного словникового запасу мови через зникнення позначених ними понять і реалій [3, с. 198]

Спостереження над семантичною структурою історизмів показало, що ним може бути слово, яке вийшло з активного вжитку повністю як лексична одиниця (**царизм, земський**), і окреме значення деяких багатозначних слів, актуальних в інших своїх значеннях, наприклад, **кабала** – одна із форм феодалної експлуатації – історизм; повна, майже рабська залежність – актуальне значення.

Перша група історизмів – історизми лексичні. Це слова, які означають предмети, явища різних історичних епох, не використані сучасною мовою для номінації нових реалій. Застарілими стають частіше слова однозначні, що характеризуються семантичною одноплановістю. Наприклад: **древляни, галера**. Моносемантичні історизми – це переважно терміни історії та етнографії: **візир**; терміни економічних та юридичних наук: **подать, вира**; військові терміни: **шолом, кольчуга**.

Багатозначних лексичних історизмів, у яких застаріли всі значення, небагато: **жупан** – одяг, **жупан** – начальник жупи (жупа – область, округ); **війт** – сільський староста, голова самоврядування в місті з німецьким правом, голова міського суду.

Друга група історизмів семантичні. Для них характерне те, що одне зі значень активного в даний час слова втрачене внаслідок зникнення відображуваної ним реалії. Наприклад, **ревізія** – у ХУІІІ ст. і на початку ХІХ ст. – перепис сільського та міського населення для нарахування податків; у сучасній мові – це обстеження чиєї-небудь діяльності для встановлення правильності і законності дій.

Архаїзми перебувають у актуальнішій стилістичній позиції, ніж історизми, тому що на фоні своїх нейтральних синонімів їх незвичайність, експресивність здаються більш випуклими, і стилістичний вибір падає переважно на архаїзми. Архаїзмами називають “застарілі слова, що належать до пасивного словникового запасу мови, позначають наявні реалії й у сучасній мові замінені синонімічними словами активного запасу” [3, с. 39]. Ці слова характеризуються ізольованістю фонетично-графічної, морфологічної, словотвірної чи лексико-семантичної форми на тлі сучасної мовної системи: внаслідок чого в їх семантичній структурі вирізняється сема “архаїчний”, що відносить їх на периферію лексичного складу мови, з одного боку, та на периферію відповідного синонімічного гнізда, з другого, надає йому експресивної конотації в мові та виразної стилістичної функції в тексті. Як елементи пасивного словника, архаїзми та історизми виявляються маркованою категорією завдяки своїй часовій відокремленості.

Змінність, рухливість мови підтримується периферійними (переважно інноваційними питомими і новозапозиченими, рідше – застарілими відновленими) елементами, що фіксують нові явища, реалії навколишньої дійсності та внутрішнього світу людей, позначають нові поняття. Зрозуміло, що процес перегрупування ядерних і периферійних елементів триває в мові безперервно: нові та відроджені слова поступово стають ядерними, а певна кількість останніх пересувається на периферію лінгвальної системи [4, с. 10 -11].

Постійність і безперервність лексичних змін ще нічого не говорить про різноманітні ступені інтенсивності цих змін у різні епохи розвитку мови. Поступова еволюція словникового складу призводить у відповідних умовах у певний історичний момент до суттєвих його перетворень.

Цей процес не є прямолінійним: у ряді випадків застарілі слова повертаються з периферії до активного запасу лексики мови. У сучасній лінгвістиці існує кілька термінів для позначення слів, які знову повертаються до активного вжитку. Такі лексичні одиниці називають відродженими (Ю.Шевельов), реактивованими (Л.Мацько, М.Дудик), актуалізованими (Л.Струганець). Існують і різні причини актуалізації лексики. Спостерігається бажання “відновити, так би мовити, українськість української мови, підкреслити її окремість від російської” [2, с. 115].

Головними причинами актуалізації лексем **віншувати, соборний** –стало відродження національної ідентичності, реабілітація слів **акція, оренда** зумовлені

поверненням до активного вжитку понять, які ними позначалися, слова **мапа**, **валіза** замінили інші запозичені лексеми.

Серед актуалізованих лексем значна група слів належить до суспільно-політичної, соціально-економічної, побутової та військової лексики.

Прикладом може бути лексема **гривня**. Це слово у праслов'янську добу було назвою нашійної прикраси у вигляді обруча. Таку семантику успадкували й деякі слов'янські мови. Гривня (у письмових джерелах гривна) була одиницею грошової системи Київської Русі, яка мала певну вагу і форму. Найбільш поширеними з XI ст. до 40-х років XIII ст. були київські гривні, які мали шестикутну форму і вагу приблизно 140-150 г. Від середини XIII до кінця XIV ст. вони були замінені новгородськими гривнями, довгими брусками, що важили 200 г.

Номен **гривня** з'являється в українській мові у 1918 р., коли основною валютною одиницею УНР стає гривня. З початку 1919 р. названа цим словом реалія перестає існувати. У 1996 р. відбулася реабілітація лексеми **гривня** з введенням у грошовий обіг України нової валютної одиниці.

Характерним є вживання актуалізованої лексики для вираження певних стилістичних відтінків, відповідного оцінного змісту, соціальної оцінки деяких явищ, реалій та понять.

Пасивний словник живої мови – відкрита система, кількість її одиниць необмежена. Кордон активного і пасивного словника рухомий. Така рухомість мови, здатність змінюватися дають їй можливість виконувати складні і різноманітні функції, сприяючи більш удосконаленому відображенню явищ дійсності, і перебудовуватися поступово, разом з перебудовою того суспільства, яке обслуговує мова. За всіх радикальних змін, які відбуваються у мові загалом і в її лексико-семантичній системі зокрема, основна частина лексичних норм усе-таки залишається стабільною. Незважаючи на постійний розвиток й удосконалення, мова як засіб зв'язку між різними генераціями її носіїв в цілому не набирає якісно нових форм і змісту, залишається, так би мовити, непорушною. Через те, що завжди з'являється більше слів, ніж зникає старих, кожне наступне покоління може розуміти мову попереднього покоління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – С.18.
2. Муромцева О. Про деякі активні процеси в словниковому складі української літературної кінця 80-90-х років XX ст.// Українська мова: з минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 115.
3. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
4. Стишов О. Українська лексика кінця XX століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації). – 2-ге вид., переобл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.